

РАШАД АХМЕРОВ,

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії біографічної психології Інституту управління (Набережні Челни, РФ)

Суб'єктивна картина історії народу¹

Abstract

The author empirically substantiates an ethnopsychological phenomenon named “subjective image of the history of nationality” as ideas about historic past, present, and future of the nationality represented in an individual’s consciousness. Moreover, methods for studying this phenomenon are developed and suggested. It is established that the subjective image of the history of nationality is not directly related to knowledge of history as that was officially explained and accepted. This subjective image looks stable over time and has similar characteristics among the representatives of one nationality or ethnic group even if they live in different localities.

The author proves the possibility to comparatively analyze the subjective history of different nationalities (or ethnic groups). Some questions of the further research on interrelation between subjectively estimated and officially accepted history of nationality are discussed as well.

Уведення в ужиток нових понять, як правило, супроводжується теоретичним обґрунтуванням, співвіднесенням їх зі схожими поняттями, посиленнями на класиків. Здебільшого будь-що нове тлумачать як продовження ідей і способу мислення класиків. Однак не завжди можна цієї логіки дотримуватися. Зазвичай щось нове виникає в процесі роботи, досліджень, і не завжди можна простежити, з якими ідеями воно причинно або асоціативно пов'язане.

---

¹ Друкується за виданням: Ахмеров Р.А. Субъективная картина истории народа // Национальный психологический журнал. — 2007. — № 1 (2). — С. 90–95. Автор висловлює щире подяку за доброзичливі й цінні зауваження щодо цієї статті О.Кроніку, Г.Пригіну, І.Юсупову.

Уперше поняття “суб'єктивна картина історії народу” я почув від О.Кроніка наприкінці 1980-х років. Він висловив ідею, що подібно до суб'єктивної картини життєвого шляху особистості існує суб'єктивна історія свого народу (етносу). Якщо перше стосується біографічного масштабу переживання часу, то друге — історичного масштабу переживання часу.

Пошуки в науковій літературі близького за значенням поняття “суб'єктивна картина історії” привели до таких понять, як “картина світу”, “образ світу”, “моделі світу”, “схеми світобудови”, “етнічні картини світу”, “професійні картини світу” тощо. Ці поняття у багатьох випадках використовують як синоніми [1]. Як зазначають Г.Малюченко і В.Смирнов, ці поняття є взаємодоповняльними, а не взаємозамінними [1]. Картина світу є одним із чинників, що впливають на соціальні інтеракції та стратегії соціальної поведінки окремих індивідів і цілих народів, регулятором відносин між групами [1; 2].

Загалом ці поняття розробляють у різних аспектах, на підставі різних підходів і за кордоном, і у вітчизняній психології. У вітчизняній психології ці поняття переважно розглядають у межах діяльнісної теорії О.М.Леонтьєва і його учнів (О.Артем'єва, Г.Берулава, Ф.Василюк, В.Зінченко, О.О.Леонтьєв, С.Смирнов, В.Петухов та ін.) [1; 3].

Чи можна віднести поняття “суб'єктивна картина історії народу” до одного з видів картини світу, зокрема етнічної картини світу? Етнопсихологи, звертаючись до етнічної ідентифікації, вказують на те, що це результат когнітивно-емоційного процесу [4]. Етнічна ідентичність як усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти формується на основі різних етнодиференціальних ознак. Це — мова, цінності, норми, релігія, уявлення про рідну землю, національний характер, міф про спільних предків, історична пам'ять. Одним із когнітивних компонентів етнічної ідентичності є етнічна обізнаність, що включає знання історії [4]. Дослідники зазначають, що за сучасних умов уніфікації етнічних культур, поряд із неухильним скороченням кількості етнодиференційних ознак, зростає роль спільності історичної долі як символу єдності народу [4]. Етнічна ідентичність і суб'єктивна картина історії народу, найімовірніше, є взаємозалежними. Відповіді на питання стосовно особливостей цього взаємозв'язку такої картини історії етносу з його ідентифікацією і картиною світу й багато інших потребують спеціального теоретичного аналізу й емпіричних досліджень. Мій підхід ґрунтується на причинно-цільовій концепції психологічного часу особистості [5].

Біографічний масштаб переживання часу

Основним поняттям у причинно-цільовій концепції психологічного часу особистості є поняття “суб'єктивна картина життєвого шляху”, яке означає уявлення людини про своє минуле, теперішнє і майбутнє. Основними одиницями вимірювання застосовно до цього поняття є значимі події життя та причинні, цільові зв'язки між ними. Згідно із причинно-цільовою концепцією, життя людини детермінується її минулим (причинними зв'язками) і її майбутнім — очікуваннями, задумами (цільовими зв'язками) [5; 6].

З метою вимірювання суб'єктивної картини життєвого шляху були розроблені такі методики, як каузометрія, "оцінювання п'ятилітніх інтервалів" (ОПІ) тощо [5]. Перша методика вможливило глибинну діагностику картини життя, вимірює уявлення людини про причинно-цільові зв'язки між значимими подіями життя, друга є методикою експрес-діагностики картини життя. Існують різні критерії оцінювання продуктивності життя, є зовнішні, соціальні, та внутрішні. У засновки методики ОПІ покладено обґрунтоване Є.Головахою положення, згідно з яким продуктивність життя людини можна вимірювати за рівнем насиченості важливими подіями життя з погляду самого суб'єкта життя (самооцінка) [7]. Зазначу, що для вивчення історичного масштабу переживання часу не застосовувалися теоретичні розробки Є.Головахи та О.Кроніка.

Історичний масштаб переживання часу етносом

Відповідно до думки істориків і представників інших наук, будь-яка історія народу, держави є суб'єктивною. Будь-яка історична подія згодом трансформується у свідомості народу, наповнюється новим змістом залежно від реалій поточного історичного періоду. Одне слово, історія завжди перебуває у стані переосмислення і трансформації, вона завжди суб'єктивна в тому сенсі, що залежить від суб'єкта історичного процесу.

Необхідно розрізняти дві історії — офіційну (умовно об'єктивну) та неофіційну (суб'єктивну). *Офіційна історія народу (етносу)* — це інтерпретація історії з погляду геополітичних, групових і особистих інтересів політичної й бізнесової еліти народу. *Неофіційна історія* — це історія в уявленні народу. Уявлення людей про історію свого народу не завжди збігаються з офіційною історією. У кожної людини — представника конкретного етносу існує своє розуміння історії, а загалом у народу — історична пам'ять. Оскільки суб'єктивне сприйняття й розуміння історії може відрізнитися від офіційної історії, ми можемо говорити про суб'єктивну історію народу як про неофіційну історію. Наприклад, привольських (казанських) татар, офіційно (виходячи з політичної "доцільності") рекомендували вважати предками монголо-татар, навіть попри антропологічні відмінності [див.: 6]; офіційно в СРСР історія народів Росії у дореволюційний період назагал подавалася в темному забарвленні, а в радянський — у світлому. Співвідношення офіційної й неофіційної історії — окреме завдання дослідження.

Суб'єктивні уявлення про історію свого народу охоплюють очікування і прагнення, уявлення людини про перспективи розвитку свого народу. Наприклад: єврейський народ жив очікуванням і прагненням повернутися на землю обітовану і створити там свою державу. Власне, це сценарій розвитку народу — суб'єктивна картина історії народу в єдності її минулого, сьогодення і майбутнього.

На мій погляд, суб'єктивна картина історії народу має два рівні: етнічного несвідомого та етнічної свідомості. На архетипи розвитку етносу, сформовані як результат історичного минулого народу, напевно, вплинули і географія, і клімат, і середовище проживання, і, безумовно, історичні події, що перетворилися на міфи та легенди. Сценарій історичного розвитку на свідо-

тому рівні надбудовується над архетипами етносу і багато в чому визначається соціальними умовами існування етносу.

Обґрунтованість таких суджень засвідчують деякі історичні події всередині Росії наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття, наприклад події на Північному Кавказі; взаємовідносини Росії із Прибалтійськими республіками, Польщею, Німеччиною тощо. Із певною періодичністю в історії знов і знов постають питання того самого змісту про взаємовідносини народів і держав. Можна провести також аналогії політичного плану. Скажімо, чи не є сучасна силова політика США продовженням політики тих переселенців, які колись силою підкорили корінні народи Північної Америки? Звісно, історичні проблеми, конфлікти багато в чому пов'язані із геополітичним положенням певних країн, з економічними проблемами. У кожного народу історичне минуле відбивається в історичній пам'яті народу. Відомо, що історична пам'ять може і, як правило, трансформуватися залежно від обставин розвитку народу, тобто можна говорити про взаємозв'язок історичної пам'яті і реальностей сьогодення.

Можна дати таке робоче визначення поняття “суб'єктивна картина історії народу”: *це — система уявлень людини про історичне минуле, сьогодення і майбутнє свого народу. У такій картині поєднані знання людини про історичне минуле свого народу і про можливу перспективу його розвитку.*

Якщо в одній країні, в одній державі живуть різні народи, у кожного з них може бути своє тлумачення не лише історії свого народу, а й історії країни, в якій вони живуть разом з іншими народами. Тому можна говорити і про суб'єктивну картину історії держави як *систему уявлень громадян країни про історичне минуле, сьогодення і майбутнє своєї держави.* Якщо держава мононаціональна, тоді суб'єктивна історія народу і держави збігаються.

Таким чином, носіями історичного минулого конкретного народу і держави є легенди, міфи й історичні події з офіційної й неофіційної історії. Відображення в етнічній самосвідомості особистості певного сценарію або вектора розвитку свого народу становить зміст історичного майбутнього. Ці уявлення про минуле і майбутнє свого народу або держави визначають реакції на поточні історичні події. Саме тому знання суб'єктивної історії народу і держави важливе для прогнозування розвитку вектора активності етносу і громадян держави.

Можливості вивчення суб'єктивної картини історії народу

Існують методичні труднощі у вивченні суб'єктивної історії. Ті чи ті народи з'являлися на історичній арені в різний час. Тому методики дослідження мають враховувати історичну динаміку; бути застосовними для всіх народів.

Наші пілотажні дослідження, ґрунтовані на каузометрії, засвідчили, що це вельми трудомістка процедура. Щоб отримати первинні дані із найменшими витратами, ми модифікували методику ОПІ, створивши метод “оцінювання століть історії народу” (ОСІН).

Для вивчення історії в єдиній системі координат за точку відліку було взято хронологію від Різдва Христового. Це зручно і звично для сучасної

людини. До початку нашої хронології на історичній арені з'явилися предки переважної більшості нинішніх народів (етносів).

Положення, розроблені для обґрунтування методики ОПІ [див.: 7], на мою думку, застосовні також для вивчення суб'єктивної картини історії народу. Тому історичне минуле, сьогодення і майбутнє народу досліджувалися в плані рівня насиченості важливими історичними подіями (методика ОСІН). Рівень насиченості важливими історичними подіями вказує на продуктивні (або непродуктивні) історичні періоди.

Респондентам пропонувалося оцінити за 10-бальною шкалою рівень насиченості важливими подіями століття в історії свого народу, починаючи від першого століття нашого літочислення до 4000-го року. Залежно від завдань дослідження можна зменшити або збільшити нижню і верхню межу історичних періодів. Методика є шкальною, тож не потребує перевірки надійності й валідності.

За середніми балами кожного століття будуються графіки, що характеризують суб'єктивну насиченість історії народу важливими подіями. Такі графіки вказують на динаміку продуктивності історії народу.

Показник "суб'єктивна історична реалізованість", тобто реалізованість історичного шляху народу, обчислюється як співвідношення суми балів минулих століть із сумою балів усіх століть. Показник реалізованості 100% свідчить про вичерпаність потенціалу розвитку народу, а в термінах пасіонарної теорії Л.Гумільова — про вичерпаність пасіонарної енергії народу, про завершальні фази етногенезу [див.: 8].

Інших показників методики ОСІН у цій розвідці я не заторкуватиму.

Не применшуючи значущості теоретичного осмислення порушеної тут проблеми, на даному етапі я обираю шлях від емпіричних досліджень до теоретичних узагальнень і в цій статті обмежуся аналізом результатів емпіричного дослідження суб'єктивної картини історії народу, характерної для старшокласників російської й татарської національностей.

Емпіричне вивчення суб'єктивної картини історії народу

З метою з'ясування реальності існування даного феномена розв'язувалися два завдання: перевірити, чи є результати сталими в часі й наскільки різняться характеристики суб'єктивної картини історії народу представників однієї національності, що мешкають на різних територіях. Власне, саме друге завдання і має показати, що така суб'єктивна картина насправді існує.

Для розв'язання цих завдань ми сформували вибірки зі старшокласників татарської й російської національностей. Вибірку старшокласників татарської національності становили старшокласники села і міста — по 100 осіб (усього 200). До вибірки старшокласників російської національності увійшли міські школярі, загалом 188 осіб. Сільську вибірку старшокласників російської національності не вдалося сформувати. Усі наші вибірки за статевим диморфізмом збалансовані.

Сталість характеристик суб'єктивної картини історії народу. Результати першого і другого опитувань продемонстрували, що конфігурація гра-

фіка насиченості історії важливими подіями через 1,5 місяця зберігається в усіх вибірках (рис. 1, 2, 3). У міських вибірках старшокласників російської й татарської національностей між першим і другим оцінюванням століть історії значимих відмінностей немає.

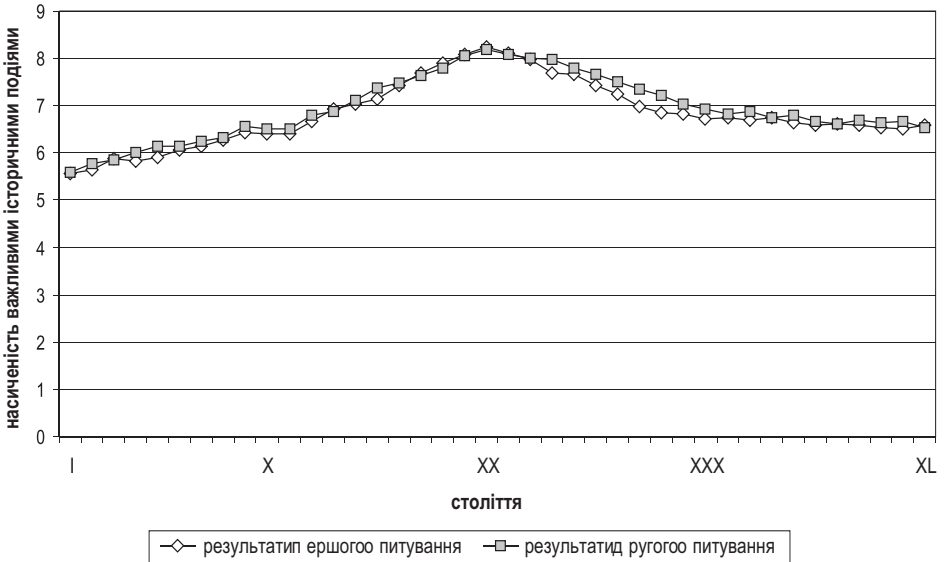

Рис. 1. Графіки суб'єктивної картини історії російського народу за міською вибіркою старшокласників російської національності (за результатами першого і другого опитувань)

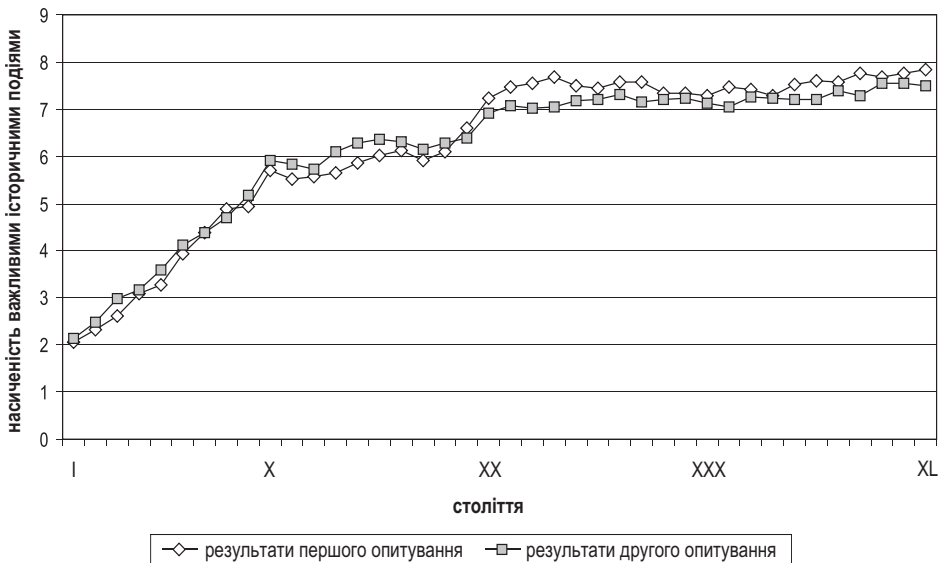

Рис. 2. Графіки суб'єктивної картини історії татарського народу за міською вибіркою старшокласників татарської національності (за результатами першого і другого опитувань)

У сільській вибірці старшокласників татарської національності є значимі відмінності між першим і другим опитуванням в оцінюваннях чотирьох століть минулого й одного століття майбутнього (рис. 3).

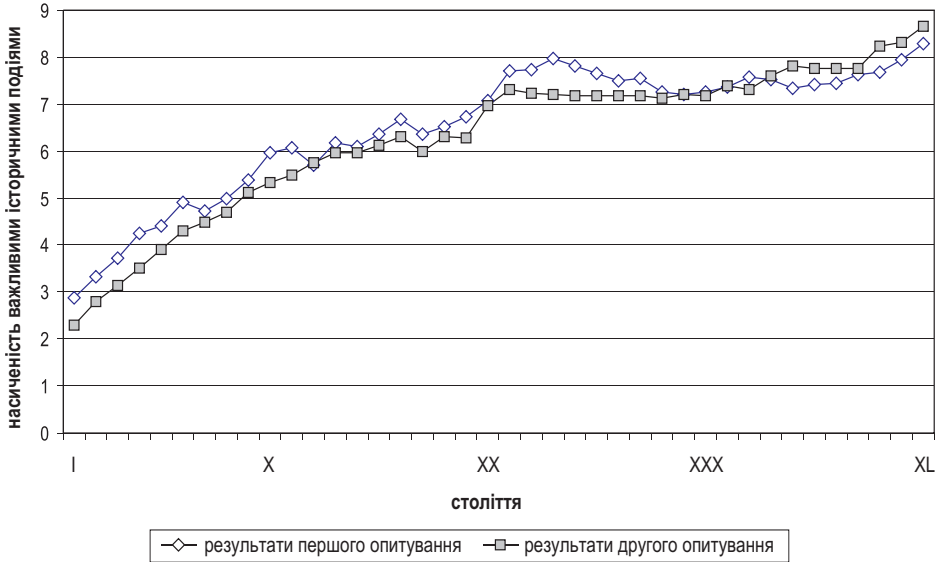

Рис. 3. Графіки суб'єктивної картини історії татарського народу за сільською вибіркою старшокласників татарської національності (за результатами першого і другого опитувань)

У другому оцінюванні за 1,5 місяця після першого сільські старшокласники татарської національності IV, VI, X, XI століття минулого і XXIII століття майбутнього оцінюють дещо нижче за насиченістю важливими історичними подіями. Коливання в середніх оцінках зазначених історичних періодів невеликі, але статистично значимі (при $p < 0,04$ і $p < 0,01$). Причину такого роду змін у межах цієї статті я пояснити не можу. Можна лише припустити, що у сільських школярів після рефлексії історичних подій за методикою ОСІН тривають процеси осмислення історії свого народу.

Далі був проведений кореляційний аналіз оцінювання кожного століття за ранговою кореляцією Пірсона між першим і другим опитуванням. Для кожного століття коефіцієнти кореляції статистично значимо високі в усіх трьох вибірках (унаслідок обмеженості обсягу статті таблицю коефіцієнтів кореляції не наводжу).

Таким чином, можна говорити, що феномен суб'єктивної картини історії народу має сталі індивідуальні характеристики.

Характеристики суб'єктивної картини історії народу на підставі вибірок представників однієї національності, що мешкають на різних територіях. Для розв'язання другого завдання порівнювалися графіки міських (із м. Набережні Челни) і сільських (із Актанишського району Татарстану) старшокласників татарської національності. Батьки міських старшокласників свого часу приїхали до міста з різних районів Татарстану і Росії на будівництво КамАЗу.

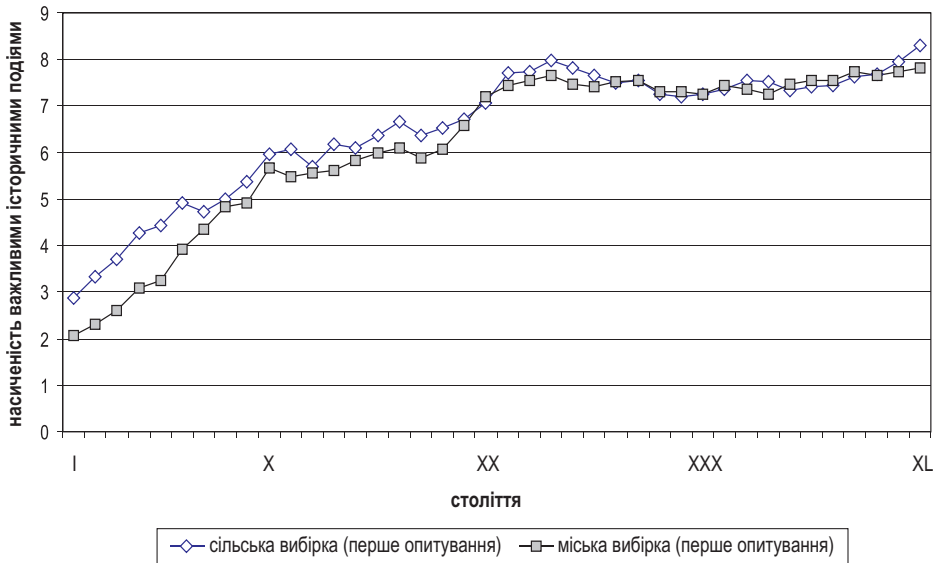

Рис. 4. Графіки суб'єктивної картини історії татарського народу за вибірками старшокласників села і міста татарської національності

Порівняння графіків першого опитування міських, з одного боку, і сільських старшокласників татарської національності — з іншого, показало збіг конфігурації цих графіків (рис. 4). Значимі відмінності в оцінках історичних періодів є в оцінюванні минулих століть від першого до шостого століття (при значимості від $p < 0,01$ до $p < 0,001$).

З I до VI століття історія сучасного татарського народу пов'язана з такими офіційними історичними подіями [9]: велике переселення народів, перехід гунів (і болгар у складі гунських племен) через Волгу, осідання болгар у Поволжі, приазовських степах, Тюркський каганат, об'єднання болгар ханом Кубратом у Велику Болгарію, розпад Великої Болгарії в середині VII століття, переселення тюркомовного населення після розгрому Великої Болгарії Кубрата на Середню Волгу. На початку X століття на Середній Волзі виникає Волзька Булгарія. Власне, осяжна, відображена у давніх письмових джерелах історія татарського народу, розпочинається із Волзької Булгарії. Сільські старшокласники татарської національності Волзько-Булгарський період оцінюють за насиченістю важливими подіями вище, ніж міські.

Можливо, це пов'язане з тим, що сільські старшокласники більше уваги приділяють стародавній історії свого народу, їх більше хвилюють витоки. Однак зазначені розбіжності потребують додаткових міждисциплінарних досліджень.

Таким чином, можна говорити, що суб'єктивна картина історії народу у різних представників одного етносу багато в чому збігається і має свою специфіку залежно від місця проживання — у місті або в селі.

Взаємозв'язок між суб'єктивною картиною історії народу і знанням офіційної історії. Чи залежать графіки насиченості історії подіями від рівня знання офіційної історії? Для відповіді на це запитання порівнювалися графіки учнів із російської міської вибірки, атестованих з історії на “відмінно” і на “задовільно” (рис. 5).

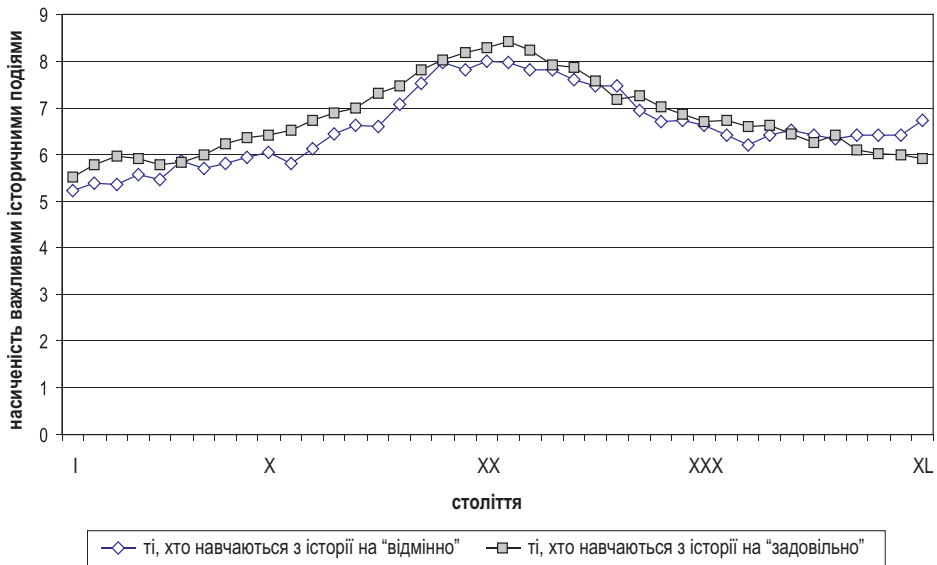

Рис. 5. Графіки суб'єктивної картини історії російського народу у міських старшокласників російської національності, які мають з історії "відмінно" і "задовільно"

При цьому треба наголосити, що для старшокласників російської національності історія Росії й історія народу збігаються, а для татарських старшокласників — ні. Тому для старшокласників татарської національності було взято оцінки з предмета "Історія Татарстану".

Старшокласники незалежно від знання історії оцінюють всі століття історії російського народу однаково (статистично значимих розбіжностей не виявлено). У татарських вибірках достатньої кількості учнів, атестованих з історії на "задовільно", не вдалося набрати. У татарських групах порівнювалися графіки учнів, які мають оцінки "добре" і "відмінно". Серед міських і сільських старшокласників татарської національності статистично значимих розбіжностей також не виявлено.

Ці результати свідчать, що суб'єктивна картина історії народу є доволі самостійною і не пов'язана із рівнем знання офіційної історії народу, викладеної в підручниках.

Суб'єктивна картина історії народу на підставі вибірок старшокласників російської й татарської національностей. Проілюструємо можливість порівняльного аналізу характеристик такої картини історії на вибірках різних національностей. Графік суб'єктивної насиченості важливими подіями історії російського і татарського народів до 2000 року виявляє поступове зростання. У російського народу продуктивність історії сягає свого піку у XXI столітті, а у татарського народу — у XXIII. Після XXI століття насиченість важливими подіями історії російського народу поступово йде на спад. У татарського народу після XXIII століття насиченість їхньої історії важливими подіями знову зростає, хоча й із невеликими спадами (рис. 6).

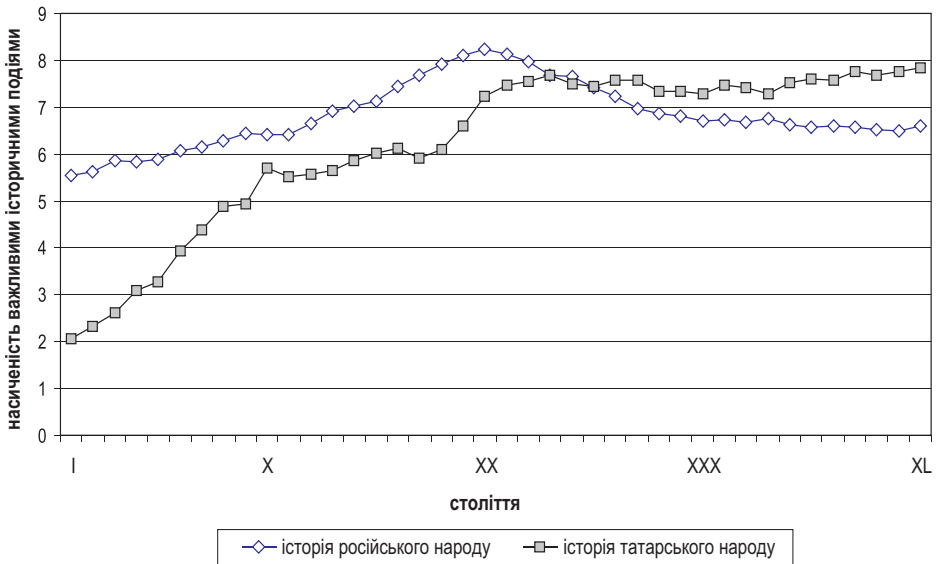

Рис. 6. Графіки суб'єктивної картини історій російського і татарського народів на підставі міських вибірок старшокласників російської й татарської національностей

Показники історичного минулого у росіян вищі, ніж у татар, а історичного майбутнього у школярів-росіян — нижче, ніж у татарських школярів (рис. 6; табл.).

Таблиця

Показники суб'єктивної картини історії

Суб'єктивна історія	Середня оцінка минулого (у балах)	Значимість розбіжностей $t = 9,01,$ $p < 0,01$	Середня оцінка майбутнього (у балах)	Значимість розбіжностей $t = 2,78,$ $p < 0,006$
Російського народу	6,7		6,8	
Татарського народу	4,8	7,5		

Співвідношення минулого і майбутнього дає показник суб'єктивної історичної реалізованості народу на історичній арені: у росіян 53%, у татар — 48% ($t = 2,29, p < 0,02$). Тобто в уявленнях старшокласників російської національності їхній народ реалізував себе на історичній арені вже більш як наполовину.

Старшокласники татарської національності бачать нереалізованість татарського народу, але водночас і перспективу його реалізації. Ці дані можна розглядати як відображення своєрідних “історичних установок” народу. Причому це установки молоді, яка на історичній арені завтра посяде місце своїх батьків. На мою думку, такого роду “історичними установками”, свідомо і несвідомо, визначаються особливості реагування народу на певні соціально-політичні події.

У конфігурації графіків проглядається певна аналогія з концепцією Л.Гумільова стосовно фаз етногенезу [8]. Чи вказують ці графіки на те, що пасіонарність російського народу вже добігає кінця, а татарського — набуває

свого “другого дихання”? Це завдання додаткових досліджень і спеціального аналізу.

Висновки

Суб'єктивна картина історії народу має сталі індивідуальні характеристики (див. також: 10; 11). Для представників однієї національності характеристики її мають спільні тенденції, незалежно від того, де вони мешкають; можливі специфічні відмінності між жителями міста і села в певних характеристиках за збігу спільних тенденцій.

Характеристики суб'єктивної картини історії народу не залежать від рівня знання офіційної історії, викладеної в підручниках, але можуть свідчити про історичні установки народу.

Ці висновки стосуються вибірки старшокласників російської й татарської національностей.

Запропонований підхід в етнопсихології, на мою думку, є вельми евристичним для розв'язання питань прогнозування етнічної активності різних народів. У подальшому дослідження характеристик суб'єктивної картини історії народу на підставі різноманітних вікових, соціальних і професійних груп, а також дослідження особливостей співвідношення офіційної й неофіційної історії на основі різнонаціональних та інших вибірок дасть змогу, зокрема, повніше висвітлити характеристики суб'єктивного бачення історії, а також співвіднести вектори розвитку різних народів.

Пропонована стаття порушує більше питань, ніж дає відповідей. Однак поява будь-якого нового методу завжди відкриває можливість для пошуку нового.

Література

1. Малюченко Г.Н., Смирнов В.М. Социально-психологический анализ целостных представлений о мире. — Саратов, 2006.
2. Лурье С.В. Историческая этнология. — М., 2004.
3. Леонтьев А.Н. Образ мира // Избранные психологические произведения : В 2-х т. — М., 1983. — Т. 2. — С. 251–261.
4. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. — М., 1999.
5. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. — К., 1984.
6. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции : Диссертация в виде научного доклада на соискание учёной степени доктора психологических наук. — М., 1994.
7. Головаха Е.И. Критерии продуктивности жизни // Жизнь как творчество: Социально-психологический анализ. — К., 1985. — С. 256–265.
8. Гумилев Л.Н. Биогенез и биосфера Земли. — М., 1978; Гумилев Л.Н. Черная легенда: Друзья и недруги Великой степи. — М., 1994.
9. История Татарстана : Учебное пособие для основной школы. — Казань, 2001.
10. Ахмеров Р.А. Субъективная насыщенность важными событиями истории русского и татарского народов // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе : Материалы Второй Международной научной конференции 22–24 сентября 2005 г. — Балашов, 2005. — С. 47–50.
11. Ахмеров Р.А. Понятие “Субъективная картина истории народа” // Практическая этнопсихология: актуальные проблемы и перспективы развития : Сборник тезисов научно-практической конференции 16–17 марта 2007 г. — М., 2007.